

**ФУНКЦЫЯНАВАННЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМ *ВОКА*
Ў МОВЕ РАМАНА І. ШАМЯКІНА “СЭРЦА НА ДАЛОНІ”**

Адметнае месца ў галерэе створаных беларускім пісьменнікам І. Шамякіным твораў па праву займае раман “Сэрца на далоні”. Як адзначае літаратуразнаўца Т. І. Шамякіна, “у рамане з вялікай фантазіяй пераплецены падзеі жыцця беларусаў пачатку 60-х гадоў і перыяду Вялікай Айчыннай вайны, справы інтэлігентаў, тагачаснай бюракратыі і рабочых – са справамі падпольшчыкаў у час акупацыі. Сімвалічнай стала і назва твора: сэрца на далоні – гэта не толькі жывое чалавечае сэрца былой падпольшчыцы Зосі Савіч на далоні хірурга Антона Яраша, але і сімвал дзейснага гуманізму” [7, 29].

І. Шамякін – прадстаўнік рэалістычнай, народнай па сваіх вытоках эпічнай традыцыі з уласцівым для яе лагічна-паслядоўным развіццём думкі яснай і дакладнай мовай [3, 621]. Менавіта рэалістычная ўстаноўка пісьменніка, звязаная з выяўленнем адносін яго да падзей і жыццёвых абставін, вызначае тое кола моўных сродкаў, якімі карыстаецца аўтар пры напісанні сваіх твораў. Спецыфіку мовы твораў І. Шамякіна ў многім падкрэслівае і фразеалогія, якая выступае арганічным кампанентам мовы персанажаў у шамякінскіх творах. З дапамогай фразеалагічных адзінак дасягаецца вобразнасць выказвання, пераканальнасць сцверджання, індывідуалізацыя маўлення герояў.

У межах вылучаных у мове рамана “Сэрца на далоні” фразеалагічных адзінак адметнае месца займаюць

фразеалагізмы з саматычным кампанентам у сваім складзе, паколькі “менавіта цела чалавека ўвогуле і асобныя часткі яго былі “пад рукой” і служылі чалавеку сродкам пазнання сябе, акаляючага асроддзя, усяго свету, да таго ж асвоены чалавекам свет і сканструяваны ім вакол сябе будуюцца з улікам асаблівасцяў чалавечага цела, г. зн., што саматызмы ў складзе фразеалагічных адзінак вызначаюцца выключнай значнасцю для адлюстравання пазнання свету чалавекам праз сябе. Цела чалавека і яго часткі можна разглядаць як першасную аснову канцэптуалізацыі свету (як знешняга, так і ўнутранага)” [4, 51].

У дадзеным артыкуле аб’ётам даследавання сталі структурна-семантычныя і функцыянальныя адметнасці толькі тых фразеалагізмаў, што змяшчаюць у сваім складзе саматызм *вока*. І гэта натуральна, паколькі дастаткова высокай фразеалагічнай актыўнасці акрэсленага слова спрыяюць экстралінгвістычныя фактары. Агульнавядомым з’яўляецца факт атрымання асноўнага аб’ёму інфармацыі чалавекам менавіта праз орган зроку, па-другое, вочы адлюстроўваюць цэлую гаму пачуццяў людзей і выступаюць асноўным невербальным сродкам мовы герояў мастацкіх твораў. Пры аналізе матэрыялу мы зыходзім з агульнапрызнанай канцэптуальнай класіфікацыі падобных фразем у мастацкім тэксце. В. А. Ляшчынская, у манаграфічных работах якой распрацаваны прыныцы семантыка-тэматычнай групойкі

саматычных фразеалагізмаў з кампанентам *вока*, адзначае, што “вылучэнне семантыка-тэматычных груп адбываецца на аснове выдзялення агульнага катэгорыяльнага значэння паміж фразеалагічнымі адзінкамі і наяўнасці ў іх адной ці некалькіх агульных сем” [5, 148].

Найбольш аб’ёмнай у колькасным выражэнні выступае група фразем, аб’яднаных значэннем ‘зрокавае ўспрыманне ці звязана з паняццем зроку’: *не спускаць вачэй* ‘уважліва глядзець, не адрываючы позірку, сачыць за кім-небудзь ці чым-небудзь’: – *Найўна, але правільна, сястра. Хвалі другіх, каб адвесці ад таго, з каго сама не спускаеш вачэй* [6, 167]; *не зводзіць вачэй* ‘пільна, уважліва глядзець’: – *А я люблю людзей, якія могуць вост так захапляцца, – адказала Валянціна Андрэеўна, не зводзячы вачэй з Яраша; Я ж бачыў, што яна не зводзіла з цябе вачэй* [6, 6, 273]; *вочы праглядзець* ‘стаміць зрок, вочы, доўга і напружана ўзіраючыся’: – *Я ўсе вочы праглядзела. Чаму так позна?* [6, 82]; *трапляць на вочы* ‘выпадкова прыцягваць чыю-небудзь увагу, быць заўважаным, убачаным, нечакана сустракацца з кім-небудзь’: *Але ні разу не вынырнуў на нашай ускраіне, дзе я кватараваў, не трапіў на вочы ў другім месцы* [6, 67]; *у вочы не бачыць* ‘зусім не бачыць’: – *Хэ! А што ён скажа, Ходас? Ён жа газеты ў вочы не бачыў* [6, 230]; *паказвацца на вочы* ‘паяўляцца перад кім-небудзь, у каго-небудзь’: – *Упэўнены, Валя, што ён драпануў у горад. Яму сорамна паказвацца на вочы* [6, 299]; *з’ядаць вачамі* ‘пільна глядзець на каго-небудзь, што-небудзь’: – *А праўда – дзе такіх выходваюць? – Дзе? – сумеўся Грыбок і асеў, з’ядаючы вачамі першага сакратара* [6, 195]; *стаяць перад вачыма* ‘узнікаць, з’яўляцца ў зрокавым уяўленні’: – *Яраш у тую ноч не мог заснуць. Перад вачамі стаяла Зося; Перад вачамі стаіць, як тата плакаў* [6, 61, 155]; *у вачах стаіць* ‘добра, выразна ўяўляць сабе што-небудзь, каго-небудзь па памяці’: *І цяпер у вушах стаіць шум дажджу. А ў вачах – струмені вады, што льюцца са страхі* [6, 36]; *шукіць вачыма* ‘перагледзець усё кругом, спадзеючыся ўбачыць каго-ці што-небудзь’: *Гукан шукаў вачамі наведвальніка, у якога магла б быць такая справа, каб усе зразумелі: так, гэта першачаргова і важна, мы можам і пачакаць* [6, 30].

Асобна вылучаецца семантыка-тэматычная група са значэннем ‘адносіны чалавека да каго ці чаго-небудзь’, куды ўваходзяць наступныя вылучаныя фразеалагізмы: *страляць вачамі* ‘какетліва паглядаць на каго-небудзь’: – *А гэтая рыжая сядзела з ім, а вачамі страляла ў цябе* [6, 177]; *дзе былі вочы* ‘чаму хто-небудзь не бачыў, не заўважаў чаго-небудзь’: *Фу, якая недарэка! Дзе былі яго вочы? Як ён мог звязацца з такой?* [6, 377]; *выдрапаць вочы* ‘вельмі здзекліва дакараць’: *Хто я ў сапраўднасці, яна, безумоўна, не ведала, але гатова была за мяне каму хочаш выдрапаць вочы* [6, 68]; *не ў брыво, а ў вока* ‘вельмі ганна, дакладна, дасціпна. Пра ўдалае выказванне’: – *Правільна. Наташа. Не ў брыво, а ў вока бі, – ухваліла Валянціна Андрэеўна* [6, 158].

Давялося засведчыць і фразеалагізмы, аб’яднаныя тэмай ‘фізічны і псіхічны стан чалавека’: *дваіцца ў вачах* ‘дрэнна бачыць што-небудзь, падвойна бачыць (у стане вялікай знямогі або хваробы)’: *Падскаквала, дрынчала машына, кідаліся пад яе голыя вербы, і шумела ў галаве, мільгала і дваіцца ў вачах* [6, 426]; *іскры з вачэй насыпаліся* ‘у каго-небудзь замітусілася ў вачах ад моцнага ўдару’: *Плясні так, каб іскры з вачэй насыпаліся, нягледзячы на яе прыналежнасць...* [6, 351]; *бліскаць вачамі* ‘пазіраючы, выяўляць пачуццё гневу, незадавальнення’: *Славік зразумеў іронію, і яму не спадабалася*

яна. Бліснуў вачамі; У старой гнеўна бліснулі вочы [6, 106, 239]; *вочы на лоб лезуць* ‘хто-небудзь выказвае вялікае здзіўленне, моцны спалох, страх’: *У дзяўчыны вочы палезлі на лоб* [6, 286]; *вочы гараць* ‘каму-небудзь моцна захацелася нечага’: *Той самы Косця, якім захаплялася Іра, маленькі, рухавы, смяшлівы і самы малодшы ў брыгадзе, падскочыў, як школьнік. Чорныя вочы яго загарэліся, як вугалькі; Маленькі, але ладна збіты, загарэлы, чорны, Косцік сядзеў на пяску, як будыйскі бажок; блішчалі зубы і гарэлі вочы – прыкмета таго, што ён гатовы да знямогі абараняць сваю ідэю* [6, 169, 176]; *не верыць вачам* ‘вельмі здзіўлена, убачыўшы што-небудзь нечаканае’: *Ён пазнаў гэтую жанчыну. Але не верыў вачам. Хіба ўваскрасаюць мёртвыя? Колькі прайшло год! Дзе яна была дагэтуль?* [6, 51]; *апусціць вочы* ‘засаромецца, адчуваць няёмкасць’: *Зося збянтэжылася ад такога яго разглядавання, апусціла вочы...; Але замест гэтага яна чамусьці, як вінаватая, збянтэжана апусціла вочы, і далікатная сястра ўміг зікнула* [6, 289, 341]; *вочы засвяціліся* ‘хто-небудзь адчувае радасць’: *...ён неяк па-дзіцячы паднёў кулаком ічкаку, гатовы слухаць, і вочы яго засвяціліся* [6, 201].

У шэрагу іншых адметнае месца займае група фразеалагічных адзінак, якія аб’яднаны значэннем ‘ацэнка і характарыстыка чалавека, манера паводзін яго’: *вырас у вачах* ‘заслугоўваць павагу, прызнанне ў каго-небудзь, выйграць у чыіх-небудзь поглядах’: *О, як ён вырас у маіх вачах!* [6, 315]; *вострае вока* ‘здольнасць чалавека быць уважлівым’: *У цябе вострае вока* [6, 12]; *чорцікі ў вачах* ‘хто-небудзь кідае гулівыя, вясёлыя позіркы’: *Машу гэта смяшлыла. На яе з цікавасцю пазіралі: адна, а такі гарэзлівы выраз яе твару, такія чорцікі ў вачах; У чароўных вачах тавараведкі скокнулі чорцікі* [6, 266, 409]; *кідацца ў вочы* ‘міжвольна запыняць на сабе чыю-небудзь увагу, быць асабліва прыкметным’: *Апрануты Гукан быў звычайна для летняга дня і рыбнай лоўлі – у белы палатняны касцюм. Але адразу кідлася ў вочы некаторая старамоднасць у гэтым касцюме, нібы ён быў пашыты гадоду трыццаць назад* [6, 22]; *заглядаць у вочы* ‘надакучаць, назаліць’: *У такіх, што не лезуць назойліва наперад, не заглядаюць лісліва ў вочы і не вельмі нават дамагаюцца прыёму, – у іх бываюць самыя цікавыя справы* [6, 30].

Значна меншай у колькасным выражэнні выступае група фразем, што выяўляе спосаб дзеяння, а таксама меру, ступень праз выяўленне інтэнсіўнасці пэўнага дзеяння: *з вочы* ‘завочна, у адсутнасць каго-небудзь (гаварыць аб кім-небудзь)’: *Ей даўно пара ўжо на пенсію, але яна ўпарта не хацела пакідаць работы. “Рэдакцыйная матка”, “шэф”, “Еўфрасіння Полацкая” – называлі яе за вочы* [6, 400]; *бачыць на свае вочы* ‘непасрэдна сам, непасрэдна самому, без пасрэднікаў (бачыць)’: – *...Каб хто другі сказаў, не паверыла б. А то ж на свае вочы бачыла* [6, 425]; *з вока на вока* ‘без сведак, без пабочных асоб (гаварыць, пагаварыць, сустракацца з кім-небудзь; заставацца з кім-небудзь і пад.)’: – *Славік ламаў галаву, якім чынам адшыць Тараса і хоць на кароткі час застацца з ёй з вока на вока* [6, 415]; *куды вочы глядзяць* ‘у няпэўным напрамку, не выбіраючы дарогі, абыводзіць, невядома куды’: *Вось яно – выйце! Паехаць – куды вочы глядзяць* [6, 425].

Матэрыял сведчыць, што фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *вока* выкарыстаны пісьменнікам у нязменным, традыцыйным выглядзе. Дастаткова актыўнае ўжыванне іх не толькі ажыўляе маўленне, але і робіць яго больш ёмістым. Праўда, у асобных выпадках фразеалагізм уск-

ладняецца словам свабоднага ўжывання, што спрыяе ўзнікненню дадатковых эмацыянальных адценняў кантэксту: *не заглядаюць лісліва ў вочы, у чароўных вачах скокнулі чорцікі*. Адзначаюцца і выпадкі паўтору фразем тыпу *не зводзіць вачэй, апусціць вочы, гарэлі вочы, бліснуць вачамі*.

Такім чынам, разгледжаныя фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *вока* выступаюць як моўны элемент, што вызначаецца павышанай эмацыянальнай нагрукай,

дзеісным сродкам характарыстыкі герояў мастацкага твора, з дапамогай якога перадаецца не толькі цэлая гама пачуццяў іх, але і сапраўдная сутнасць чалавечых характараў. Акрамя таго, гэта яшчэ і адметны невербальны сродак, праз які аўтар мае магчымасць перадаць выраз твару, партрэтныя апісанні, унутраныя перажыванні, напружаны роздум, чалавечую рэакцыю на падзеі, паводзіны іншых людзей, міжсабовыя адносіны.

Літаратура

1. Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз тэксту: вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 2009. – 287 с.
2. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 1993. – Т. 1–2.
3. Лысенка, А. Ф. Шамякін Іван Пятровіч / А. Ф. Лысенка // Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 621–623.
4. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.
5. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2008. – 186 с.
6. Шамякін, І. Сэрца на далоні: Раман; Гандлярка і паэт: апавесць: для ст. шк. узросту / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літаратура, 2002. – С. 5–444.
7. Шамякіна, Т. І. Семантычная напоўненасць назваў твораў Івана Шамякіна / Т. І. Шамякіна // Міжнародныя Шамякінскія чытанні “Пісьменнік – Асоба – Час”: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мазыр, 19–20 ліст. 2009 г. / УА МДПУ імя І. П. Шамякіна; рэдкал.: А. У. Сузько (адк. рэд.) [і інш.]. – Мазыр, 2009. – С. 26–30.